

De l'obertura al tancament: una visió diacrònica del caràcter dual del territori pirinenc

La qüestió de la defensa i protecció d'un territori no es pot concebre sense una concepció clara de què és aquest territori, i què representa en termes de valors culturals de les persones que hi conviuen. La visió tradicional que els historiadors proposen de la muntanya és aquella d'una barrera, gairebé d'un destorb físic al progrés de la civilització. Aquesta apreciació no podia ser diferent en el cas dels Pirineus, situats com són entremig de dues àrees geogràfiques amb certa importància econòmica, comercial i cultural que són la conca del riu Ebre i el sud de la Gàl·lia. En aquesta breu intervenció, però, es vol qüestionar aquesta manera de considerar el nostre territori i analitzar les motivacions que van fer sorgir la concepció de *barrera* en diferents moments cronològics. Per fer-ho, es començarà per dibuixar una cronologia de la situació més o menys oberta dels Pirineus en relació amb els territoris que l'envolten al període prehistòric, es considerarà la configuració política d'aquests territoris ja entrada en el període històric, i finalment es farà esment dels elements materials d'origen estranger que han participat en la nova concepció dels Pirineus com una barrera.

Les primeres evidències de què disposem de la presència humana als Pirineus es remunten, en termes generals, a finals del Dryas recent, o sia fa uns 11.500 anys aproximadament. Tot i que es coneix la presència anterior en indrets propers al Prepirineu —entre 0,6 i 0,4 MA a la cova de Tàl·teüll, per exemple—¹ el període de què disposem de més evidències materials de presència humana a l'interior del mateix territori pirinenc comença a partir del neolític i de les arribades de nous colonitzadors que provenen de l'est i del sud d'Europa durant el sisè mil·lenari ANE. A partir del moment en què sovintegen les sepultures megalítiques individuals

Alan Ward i Koeck, doctor en Societat de la Informació i professor, membre de la junta de la SAC

Font: J.A. / Fons Patrimoni Cultural d'Andorra, Govern d'Andorra
En: C. Yañez, La tomba de Segudet, una nova aportació per al neolític a Andorra, Papers de Recerca Històrica 1, Societat Andorrana de Ciències, p. 10-23

de la primera etapa (6.000 a 4.500 ANE) i les més col·lectives de la segona (4.500 a 3.500 ANE) segons la classificació de Jean Guilaine,² ja es coneix una presència humana estable dins els Pirineus. Ara bé, en jaciments com ara el Camp del Colomer (Juberri, Andorra) amb datacions entre 4.200 i 4.500 ANE, els elements de les ceràmiques i dels punxons lítics permeten definir la fàcies del Juberrià tot establint connexions culturals amb jaciments situats tant al nord com al sud de la serralada.³ De la mateixa manera, l'estudi de l'aixovar del jaciment de la Tomba de Segudet (Ordino, Andorra) datat en 3.350 ± 40 ANE, ha permès als seus investigadors concloure en la presència de «relacions entre els grups» situats dins i fora dels Pirineus.⁴ Amb aquestes i altres evidències, no només queda establerta la presència humana en els Pirineus a partir del neolític mitjà (neolític mitjà inicial, fàcies postcardial),⁵ sinó que a més es pot destacar com a fet habitual que els grups pirinencs hagin mantingut relacions amb grups propers situats a fora de l'estricta àrea pirinenca. En aquest moment històric, els Pirineus no es podien considerar com una barrera, sinó més aviat com un territori en què vivien grups humans, que transitaven per l'espai pirinenc i mantenien relacions amb altres territoris propers i llurs habitants. D'altra banda, més enllà dels contactes culturals o d'una forma primitiva del comerç, desconeixem del tot si van existir tensions entre els diferents grups per aconseguir un control del territori envers altres grups humans.

Arribats fins a l'edat del ferro, però, les evidències ens indiquen un creixement d'aquestes tensions. Així, és ben coneguda la tendència de la cultura coneguda com a ibèrica de construir llocs fortificats situats en alçada. Més enllà de les polèmiques sobre si es tractava d'un sol poble, o bé de diversos amb llengües o provinències diferents, els poblats ibèrics dels Pirineus com ara Ullastret (Baix Empordà) o Bolvir (Cerdanya) —entre moltíssims altres— comparteixen trets característics com un recinte murallat que envolta una zona habitada situada en una alçada respecte a les terres de conreu. Podem notar que els seus emplaçaments no serien els més pràctics pel que fa a accés a l'aigua potable, ja que això requeria un desplaçament a fora del recinte i salvant els desnivells corresponents per anar-ne a buscar. Així, es pot apreciar que la seguretat física dels seus habitants devia ser un factor preponderant pel que fa a l'escollida de l'emplaçament habitat. La presència de sitges que permetien de concentrar les reserves d'aliments també podrien constituir un indicatiu de la necessitat de protecció. Sense disposar de documentació escrita, es fa difícil precisar contra què o qui es volien defensar. En tot cas, l'inici del segle II ANE sembla haver estat un període complicat, amb canvis en l'estructura d'aquests poblats i un augment de les estructures defensives que es podrien atribuir parcialment a la Segona Guerra Púnica sense que es puguin descartar altres causes.⁶ Aquesta apreciació correspondria amb la descripció que fa Polibi del pas de l'exèrcit d'Anníbal a

l'inici de la Guerra, ja que aquest autor pren cura de donar una llarga llista de noms de tribu ben diferenciats.⁷ Així, malgrat que a l'època ibèrica es documenta la presència d'aquesta cultura als dos vessants del Pirineu, no es poden descartar tensions entre els diferents grups, associats potencialment amb les necessitats del control del territori. Podem notar que les característiques comunes dels *oppidums*

ibèrics situats a fora del territori pirinenc —des d'Ausseruna (Ensérune, Hérault) al nord fins al Castellet de Banyoles a les terres de l'Ebre— impliquen que les necessitats de protecció no abastaven tan sols el territori pirinenc, sinó que es tractava d'una necessitat global d'aquesta cultura, independent del punt geogràfic concret. En aquesta època, doncs, sembla segura l'existència de tensions entre les diferents tribus per aconseguir o mantenir el control dels seus territoris respectius. Allò que desconeixem és si aquestes tensions sorgien entre els grups ibers, o bé entre els grups ibers i altres forces exteriors. En tot cas, la hipòtesi avançada per Nolla i Castellví, entre d'altres, és de l'absència de "barreres contundents" entre els espais controlats per cada poble.⁸

L'arribada en força dels romans durant i després de la Segona Guerra Púnica, i al llarg d'un segle ANE prou convuls a la península Ibèrica, ha tingut dos efectes. El primer és l'existència documentada de tensions sobre el terreny que eren d'*importació*, en el sentit que corresponien a desavinences polítiques nascudes a fora del territori pirinenc. Algunes eren degudes a lluites externes com aquella entre els cartaginesos i els romans. És interessant notar la presència de nivells de destrucció, algunes de les quals datades a l'època aproximada de la Segona Guerra Púnica com ara una datació de l'any 230 ± 30 ANE al jaciment del Tossal de Baltarga.⁹ D'altres tensions corresponien al procés de colonització romana, com ara la revolta indígena sufocada per Cató l'any 195 ANE. Aquests esdeveniments possiblement haurien deixat la seva marca material, per exemple en les modificacions en el cinturó defensiu del Castellet de Bolvir.¹⁰ Pel que fa a les tensions entre romans, l'exemple més prototípic en podria ser la Segona Guerra Civil romana (49 a 45 ANE) entre les faccions de Juli Cèsar i de Pompeu Magne, amb si més no una batalla decisiva que va tenir lloc a l'Ilerda l'any 49. Veiem així com esdeveniments externs havien de tenir per força un impacte sobre els Pirineus i els seus habitants així com els territoris propers. Per sort per a ells, el segon efecte de la presència romana es va fer notar sobretot a partir del període imperial i el conegut període de relativa pau en què van participar tant la Península com la Gàl·lia al llarg dels dos primers segles NE. Així, el període que engloba des del segle II ANE fins al segle II NE es pot veure com el moment en què els Pirineus i els seus habitants s'integren dins un marc polític i cultural més ampli, per mal i després per bé. Ho fan, no com una barrera, sinó com un territori més sota el control romà. Com a símbol material d'aquest control, podem esmentar la fundació (o bé refundació?) de la ciutat de Iulia Libica (Llívia, Cerdanya) en època de l'emperador August.¹¹

El període final de l'imperi romà d'Occident va comportar una sèrie de modificacions profundes, per la caiguda i lenta pèrdua d'importància de les estructures del poder polític romà, les lluites entre faccions per tenir el control de parts l'imperi, i també per la presència d'onades de tribus provinents de l'exterior de l'imperi. És en aquest context que sembla que els Pirineus prenguin relleu com un obstacle natural que podia tenir un paper en l'esforç de frenar l'arribada dels nous invadors en provenença de l'est. Alguns, com ara els visigots, van prendre les seves posicions inicials a banda i l'altra dels Pirineus, període durant el qual la zona dels conflictes entre visigots i francs se situava al nord de la Septimània, i la serralada pirinenca no tenia excessiu valor defensiu. La situació es modificava després de la batalla de Vouillé (507 NE), però, els visigots perden el seu domini de la regió tolosana i s'han de replegar cap al sud. En aquest context, els Pirineus esdevenen novament una barrera protectora natural, cosa que no està renyida amb la fortificació dels llocs d'habitació situats al sud del territori pirinenc. Allò que resulta interessant és que el fenomen de la fundació o refundació de llocs poblats en punts situats estratègicament en alçada es torna a trobar en aquest període,¹² i àdhuc en el segle anterior. Així, ens trobem amb una sèrie de llocs fortificats a partir del segle IV i sovint anomenats *clausures* o *closes*, l'exemple prototípic del qual seria la doble fortalesa de les Clausures situada sobre la Via Domitia, just al llinar entre les províncies de la Narbonensis i de la Tarraconensis. Haurien estat construïdes aprofitant materials anteriors del coll de Panissars,¹³ cosa que posa en evidència el caràcter improvisat o d'aquesta onada de fortificació de punts de pas dels Pirineus. Un cas una mica particular que presenta similituds en aquest sentit seria el Roc d'Enclar (Andorra), que es presenta com a part d'una sèrie de punts de vigilància i de defensa del territori situats al llarg de la serralada dels Pirineus.¹⁴ Aquest jaciment té unes fortificacions que dominen la vall del riu Valira, tot i que sembla haver-se construït per damunt d'un assentament preexistent dedicat sobretot a la viticultura (terrasses, molí de vi). En tot cas, és remarcable la dificultat material per accedir a aquest jaciment amb cavall o altres animals de bast, ja que se situa al cap d'un camí que travessa una tartera. Es plantegen, així, preguntes sobre quin grup va escollir aquest indret concret per fer-ne un punt fortificat i per quins motius. En tot cas, la presència d'elements visigòtics (una peça metàl·lica de cinturó) és coherent amb altres troballes, en particular la tomba del macaco a Llivia i el seu aixovar, que contenia elements metàl·lics amb connotacions germàniques i de l'entorn guerrer.¹⁵ Així, la visió que tenim dels Pirineus a partir de finals de l'imperi d'Occident és com a frontera defensiva de la Península, frontera orientada de manera clara contra les diferents amenaces que es podien aproximar des del nord i est del continent. En primer lloc (segle IV), es projecta a correu contra diversos pobles bàrbars entre els quals es trobarien els visigots, després (segle V i VI) es torna a adaptar en mans dels mateixos visigots contra els nous invadors francs.

L'arribada de nous invasors amb l'entrada islàmica a partir de l'any 711 des del sud i al llarg de la costa devia representar un canvi de paradigma important. Davant d'aquestes noves amenaces, les estructures de defensa del Pirineu orientades cap al nord es van mostrar del tot inoperants. El caràcter més mòbil de les forces militars a partir del segle VIII endavant així com un control menys aprofundit dels territoris ocupats per les forces islàmiques a

ambdues bandes dels Pirineus es poden proposar com a explicacions del fet que, després de la batalla de Tours l'any 732, les forces franques hagin pogut prendre tant el sud de la Gàl·lia com l'anomenada Catalunya Vella al sud de la serralada dins d'un temps relativament breu. La frontera defensiva canviava de sentit i s'orientava cap al sud. Però, aquesta vegada la frontera tampoc se situava pròpiament dins el territori pirinenc, sinó dins d'una àrea prepirinenca. En aquest sentit, s'ha pogut dir que el paper dels Pirineus com a marca superior durant el segle VIII, quan Girona, ciutat propera a la serralada, jugava "un paper polític i militar significatiu en els esdeveniments",¹⁶ tot i que el conflicte bèl·lic s'allunyava cada vegada més del seu territori. Per aquesta raó i emprant una terminologia més moderna, el paper dels Pirineus havia passat de ser el d'un front de primera línia fins a esdevenir una "base de darrere". Potser convé notar que, en aquest període com en l'anterior, les tecnologies militars i les estratègies que plasmaven eren originaris d'altres regions: franques d'una banda, i originàries del nord africà i de l'Àrabia de l'altra. Així, eren tècniques que se sobreposaven en els costums

i maneres de comprendre el territori de les poblacions existents. La confrontació entre maneres de fer sens dubte implicava un temps d'adaptació tant per part dels guerrers que les empraven com també per part de la població que havia de conviure amb aquestes noves maneres de comprendre la defensa del seu territori.

S'ha pogut constatar com els Pirineus han estat des del neolític una àrea d'inhabitació per una sèrie de pobles. Igualment, ja des dels principis, s'han pogut constatar contactes entre els pobles que habitaven la regió pirinenca i d'altres pobles situats en els territoris que l'envoltaven. Al llarg dels moments històrics considerats, però, els pirinencs s'han trobat davant d'amenaces exteriors, que provenien des de distàncies inicialment properes — seria el cas dels ibers — però que a mesura que passaven els segles provenien de regions més remotes: cartaginesos, romans, pobles germàniques i la invasió musulmana. Segons la configuració dels territoris sota el control d'aquests pobles, els Pirineus quedaven o bé com un territori més envoltat per d'altres, o bé com una barrera física susceptible de ser emprada com una frontera amb una fortificació natural suplementada per les construccions humanes. En tot cas, la consideració aplicada als Pirineus responia no a la voluntat o a les necessitats dels seus habitants, sinó a la visió de les potències externes; són aquestes que feien un ús de la serralada per a les seves pròpies necessitats, sense forçosament tenir en compte l'opinió dels habitants dels Pirineus. Això no exclou la recepció o àdhuc la integració de noves poblacions vingudes de l'exterior, tal com era el cas dels soldats d'origen germànic a l'època visigòtica. Tot i això, queda oberta la qüestió de quines haurien estat les seves aportacions culturals o àdhuc lingüístiques o

Font: Patrimoni Cultural d'Andorra, Govern d'Andorra

En: Le domaine archéologique d'Andorre, *Histoire et archéologie*, 96, juillet-août 1985

onomàstiques al territori i a les societats pirinenques, cosa que certament necessitaria un estudi més aprofundit que escapa del format de la comunicació d'avui.

Notes

- 1- CLOTTES, J. (éd.) (2010), *La France préhistorique*, Gallimard, ISBN 978-2-07-039610-8.
- 2- GUILANE, J. (2000), *Au temps des dolmens*, Privat, ISBN 2 7089 5416 4.
- 3- MARTÍNEZ, P.; VIDAL, A.; FORTÓ, A.; TURU, V.; AUGÉ, O.; PUJOL, F.; FIGULS, A.; MAESE, X.; MERCADAL, O. & GUILANE, J. (2017). "El Juberrià, la primera cultura pirinenca". En *III Congrés de la Història dels Pirineus*, 16-18 de juny del 2017.
- 4- YAÑEZ, C.; MALGOSA, A.; BURJACHS, F.; DÍAZ, N.; GARCÍA, C.; ISIDRO, A.; JUAN, J. & MATAMALA, J. (2003). "El món funerari a finals del V mil·lenni a Andorra: la tomba de Segudet (Ordino)". *Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria*, 175-194.
- 5- MARTÍNEZ, P.; VIDAL, A.; FORTÓ, A. & TURU, V. (2016) "El punxons de Juberri", *Comunitats agrícoles al Pirineu, l'ocupació humana a Juberri durant la segona meitat del Vè mil·lenni cal AC*, Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 6.
- 6- MORERA, J.; MERCADAL, O.; OLESTI, O & CRESPO, C. (2009). "El Castellot de Bolvir (Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i alt-medieval". *Tribunal d'arqueologia*, 2010, 281-315.
- 7- POLIBI, III, 35.2.
- 8- NOLLA, J.M. & CASTELLVÍ, G. (2011). "L'Albera a l'antiguitat: la frontera permeable". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2011, 33-51.
- 9- OLLER GUZMÁN, J. ; OLESTI VILA, O.; MORERA CAMPRUBÍ, J. & MERCADAL FERNANDEZ, O. (2018). "El Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Lleida): un nou exemple dels processos d'iberització i romanització a l'àrea pirinenca". *Revista d'arqueologia de Ponent*, 28, 2018, 31-45.
- 10- MORERA et al. (2009), *op cit.* pàgina 12.
- 11- GUÀRDIA FELIP, J. (2018) *El fòrum romà de Iulia Libica i l'arqueologia urbana de Llívia (Cerdanya)*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. p. 334: «En realitat, al nucli de Llívia les evidències arqueològiques documenten el primer establiment amb veritable caràcter urbanístic en època augustea...».
- 12- GODOY FERNÁNDEZ, C. (2019) "Arqueologia de l'est de la província Tarraconense en temps dels reis visigots", *Catalan Historical Review*, 13, 2020, 107-120. p. 114: «L'arqueologia ens està mostrant d'una manera molt clara com als segles VI i VIII la població s'aplega en llocs de defensa fàcil, en poblats a sobre dels turons o en enclavaments estratègics a la vora del riu o d'alguna via.»
- 13- SAENZ SALA, B. (2018). *Els camins romans al nord-est del Conventus Tarraconensis*, TF Màster, Universitat de Girona. És citació de treballs previs de Nolla i Castellví.
- 14- YAÑEZ, C. & BOSCH, J.M. (1998). "El Roc d'Enclar, entre la decadència de Iulia Libica i la puixança d'Urgellum. Una reflexió sobre els efectes territorials i urbanístics de l'Strata Ceretana". En *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà 1998, p. 350-351.
- 15- GUÀRDIA, J.; MARAGALL, M.; MERCADAL, O.; OLESTI, O.; GALBANY, J. & NADAL, J. (2007). "Enterrament d'època tardoromana d'un macaco amb «aixovar» al jaciment de les Colomines (Llívia, la Cerdanya)", *Empúries*, 55, 2007. 199-227.
- 16- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, M. & SAGRERA, J. (2002). "Girona entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-801)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIII, 2002, 7-28.